

G.M.HÜSEYNLİ

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

e-mail: gilehuseynli@gmail.com

:<https://orcid.org/0000-0002-1754-865X>

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

10.62021/0026-0028.2025.4.272

A.BAYETTİN “BÜLBÜLÜN GÖZÜNDƏKİ CİN” HEKAYƏSİNDƏ MƏTNLƏRƏRASI DİALOQ

Xülasə. Məqalədə A.S.Bayettin “Bülbülün gözündəki cin” hekayəsi intertekstuallıq və postmodernist poetika kontekstində təhlil olunur. Müəllifin hekayədə klassik nağıl strukturlarını müasir estetik prinsiplərlə birləşdirərək yeni bədii məkan yaratdığı vurğulanır. Araşdırmada göstərilir ki, Bayett intertekstuallıq, janr transformasiyası və feminist diskurs vasitəsilə həm qadının azadlıq və kimlik axtarışını, həm də mətnin çoxqatlı mənalandırma potensialını ön plana çıxarır. Hekayədəki “Səbirli Qrizelda” və “Min bir gecə nağılları” kimi mətnlərərası istinadlar qadınların patriarxal strukturlar içərisindəki mövqeyini tənqid şəkildə yenidən oxumağa imkan verir. Hekayədə Bayettin mədəniyyətlərərası yanaşması, Şərq və Qərb mifoloji kodlarını sintez etmə bacarığı, eləcə də nağılların yeni formada mətnlərərası dialoqa cəlb edilməsi onun postmodern ironiyasını və estetik çoxqatlılığını müəyyən edir. Məqalə intertekstuallığın ədəbi mətnin semantik, estetik və ideoloji dərinliyini artıran əsas göstərici olduğunu sübut edir.

Açar sözlər: postmodernizm, intertekstuallıq, nağıl, simvol, ironiya

Müasir ədəbiyyatşünaslıqda mətnin yalnız müstəqil informasiya vahidi deyil, həmçinin müxtəlif mənbə və diskursların qarşılıqlı təsirindən yaranan mürəkkəb struktur kimi dəyərləndirilməsi mətnlərərası dialoq anlayışını ön plana çıxarmışdır. Hər bir mətnin özündən əvvəlki və sonrakı mətnlərlə yaratdığı əlaqə bədii yaradıcılığın həm estetik, həm də semantik ölçülərini genişləndirir.

Mətnlərərası dialoq ədəbiyyatın davamlılığını, ənənə ilə yenilik arasındakı münasibəti ifadə edən əsas kateqoriyalardan biridir. Bu yanaşma müəllifin fərdi yaradıcılığını mədəni yaddaşa birləşdirir, oxucunun isə mətnlər arasındakı əlaqələri dərk etməsini tələb edir. Bununla yanaşı, mətnlərərası münasibətlərin araşdırılması yalnız bədii əsərin strukturunu deyil, həm də onun mədəni, tarixi və ideoloji kontekstlərini anlamağa imkan yaradır.

Mətnlərərası dialoq anlayışı XX əsr ədəbiyyatşünaslığında M.Baxtin və Y.Kristeva tərəfindən işlənmişdir. M.Baxtin dialoq anlayışından bəhs edərək hər bir mətnin başqa mətnlərlə əlaqədə və qarşılıqlı təsirdə olduğunu vurğulamışdır. Onun fikrincə, heç bir mətn tamamilə orijinal deyil, o, əvvəlki diskursların davamı və yeni məna qatlarının daşıyıcısıdır [2].

Yuliya Kristeva isə intertekstuallıq terminini elmə gətirərək, mətnin çoxsəsliliyini və müxtəlif mənbələrdən gələn səslərin sintezini təhlil etmişdir. 1960-cı illərin sonlarında apardığı araşdırmalarında M.Baxtinin dialoq və çoxsəslilik nəzəriyyəsini inkişaf etdirən Kristeva üçün mətn sitatlardan ibarət mozaikadır və orada müxtəlif səs, üslub və fikirlər qarşılaşır. L.Hatçeon qeyd edir ki, Kristevanın intertekstuallıq nəzəriyyəsi “istənilən mətnin daxilində və ondan qaynaqlanan saysız-hesabsız mətnləri” [7, s. 126] önə çıxarır və ədəbi müzakirəni məndəki yaradıcılıq imkanlarına yönəldir. Bu müzakirənin əsas mərhələlərindən biri isə R.Bartın “Müəllifin ölümü” essesi olmuşdur. Bart müəllifin mətn üzərində mütləq hakimiyyətini inkar edir və oxucunun mətni anlama və şərh etmə bacarığını önə çəkir. O, mətnin mənşəyini “vahid müəllif şüuru”nda deyil, “çoxsaylı səslərdə, müxtəlif ifadələrdə və digər mətnlərdə” axtarır [1, s. 72].

İntermətnlik deyəndə mətnlərarası münasibətlərin iki cəhəti – birincisi, iki və ya daha artıq sitat vasitəsilə semantik cəhətdən bir-birilə bağlı mətnlərin kəsb etdikləri özünəməxsusluq və ikincisi, bir mətnin digər mətnlə yaxud mətnlərlə əlaqəsinə əsaslanan mətn yaradıcılığı prinsipi nəzərdə tutulur. Deməli, sözün ən geniş mənasında, bu cəhətlərin hər ikisini ehtiva edən intermətnlik “mətnlərin qarşılıqlı təsiri” kimi müəyyən edilə bilər [8, s. 204].

Daha sonra R.Bart, J.Jenet, U.Eko mətnlərarası əlaqələrin parodiya, allüziya, reminisensiya, transformasiya və s. kimi formalarını sistemləşdirərək, oxucu və müəllif münasibətlərini yenidən nəzərdən keçirmişlər.

A.S.Bayettin klassik mifoloji motivlərlə müasir feminist ideyaları birləşdirərək çoxqatlı mətn kimi yaratdığı “Bülbülün gözündəki cin” hekayəsi postmodern ədəbiyyatın parlaq nümunələrindən biridir. Hekayədə mətn içində mətnlər, paralel hekayələr və əfsanəvi süjetlər vasitəsilə həm bədii yaradıcılığın mahiyyəti, həm də qadınların azadlıq, tənhalıq kimi problemləri bədii müstəviyə gətirilir.

Müəllifin təhkiyədəxili manevrləri oxucunu həm klassik “nağıl” poetikasına, həm də onun dekonstruksiyasına yönəldir. Bu baxımdan “Bülbülün gözündəki cin” sadə bir hekayə deyil, həm də mətnin yaranması, oxunması və yozulması aktının özünə dair bütöv bir diskursdur. Əsərin çoxqatlı strukturu, simvolik obrazlar sistemi və metatəhkiyəvi elementlər onun həm modernist, həm də postmodernist estetikanın sərhədində dayandığını göstərir.

Hekayənin başlanğıcının poetik konstruksiyası oxucunu müxtəlif assosiasiyalarla qarşı-qarşıya qoyur: “Bir zamanlar” kimi ifadələr mətnin nağıl janrına yönləndiyini göstərir; “del-finlərin nəğmələri” və “mirvari dərilə, cəvahiratla bəzənmiş” fəvqəltəbii-fantastik çaları qabardır; “metal qanadlarda uçmaq” və “pərli ayaqlar geyinmək” müasir dövrə işarə edən metaforik göstəricilərdir; “Texas çobanları” ilə “hurilər”in yanaşı işlənməsi və alliterasiya ilə vurğulanması Qərb və Şərqi qarşılaşdırılması təəssüratını gücləndirir; “diqqət mərkəzində olmayan, buna görə də özünü xoşbəxt hiss edən” ifadəsindəki ironiya isə mətnə feminist istiqamətin mümkünlüyünü əvvəlcədən nümayiş etdirir.

Hekayənin baş obrazı Cillianın Ankaraya konfrans üçün getməsi təhkiyənin dinamikasının başlanğıc nöqtəsi olur. Onun iştirak etdiyi “Qadınların həyatından hekayələr” adlı konfrans qadınların talelərinin müxtəlif ədəbi təsvirlərinə, həmçinin hekayə danışma prosesinin və ya onun təsirlərinin qadınların həyatında hansı funksiyaları yerinə yetirə biləcəyinə həsr olunmuşdur. Cillianın məruzəsi “Səbirli Qrizelda” hekayəsinə əsaslanır. Hekayə Cefri Çoserin “Kenterberi hekayələri”ə daxil olan “Tələbənin hekayəsi”ndən götürülmüşdür.

Cillian konfransda Qrizeldanın bədbəxt taleyinə həsr olunmuş məruzə ilə çıxış etsə də, həmin məruzənin əslində öz həyatının müəyyən cəhətlərini əks etdirdiyinin fərqi yoxdur. Ümumilikdə, Bayettin hekayəsində qaldırılan əsas məsələlər həm Cillianın timsalında, həm də mətnə daxil edilmiş digər kiçik hekayələr vasitəsilə qadınların müstəqilliyi, özünü təsdiqi və müasir qadın kimliyinin formalaşması ilə bağlıdır. Həmçinin Bayettin özünün də qadın olması, bənzər təcrübələri və empatiyası, qadınların daxili dünyasını, seçimlərini və sosial qarşılaşmalarını daha realist şəkildə təqdim etməsinə imkan verir. Onun qadın obrazları yalnız hadisələrin müşahidəçisi deyil, həm də seçim edən, mübarizə aparan və öz kimliyini kəşf edən aktiv subyektlər kimi təqdim olunur.

İnsan reallığının formalaşdırılmış, çoxqatlı və parçalanmış təbiəti A.Bayettin hekayəsində intertekstuallıq vasitəsilə üzə çıxarılır. Hekayədə itaətkarlığı və səbri ilə tanınan kəndli qız Qrizelda haqqında danışan Cillian qeyd edir ki, bu obraza ilk dəfə Bokkaçonun “Dekameron” əsərində rast gəlinərsə də Qrizelda və ona bənzər obrazlar sonrakı Avropa mədəniyyətində dəfələrlə təkrarlanmışdır: yalnız Petrarkanın “Qrizeldanın tarixi” və Çoserin “Kenterberi hekayələri” əsərlərində deyil, həm də Şekspir, Entoni Trollop, Keril Çörçill kimi yazıçıların yaradıcılığında, eləcə də Alessandro Skarlatti və Antonio Vivaldinin operalarında bu obrazın izlərinə rast gəlmək mümkündür. A.Bayettin hekayəsində təhkiyəçini Qrizeldanın mətn daxilində

ki mövqeyi üzərində düşünməyə vadar etməklə intertekstuallığın bədii quruluşda oynadığı əsas rolu vurğulayır.

Cillian “Səbirli Qrizelda” hekayəsində qadınların əsrlər boyunca yaşadığı “sıxılmış enerjilər” nümunəsini göstərir [6, s. 84] və Uolterin həyat yoldaşını idarə etmə gücünə qarşı kəskin etiraz edir. Məruzə zamanı Qrizeldanın ruhunun ortaya çıxması Cillianın Qrizelda ilə eyni duyğuları yaşadığını göstərir. Cillian gözəlliyi ilə pərəstiş olunan qadın olmasa da, evliliyində məhdudlaşdırıldığını, həyatının ən yaxşı illərinin əlindən alındığını və həyat yoldaşı tərəfindən gənc bir qadın üçün tərk edildiyini dərk edir. Onun Qrizelda ilə özünü eyniləşdirməsi də buradan qaynaqlanır. Çünki Cillian da həyatının kişilərin istək və ehtiyaclarına uyğunlaşdırıldığını görüb və özünü ərinin qurduğu tamaşada kiçik bir rol oynayan biri kimi hiss edib. Bu hal indi onda qəzəb doğurur: “Bizim təbii reaksiyamız isə mütləq qəzəb olmalıdır – Qrizeldaya edilənlərə, ondan alınanlara, həyatının ən gözəl illərinə və bir daha geri qaytarıla bilməyən şeylərə, bütün enerjisinin tükənməsinə qarşı qəzəb olmalıdır” [5, s. 121].

Həmçinin Qrimm qardaşlarının “Şüşə tabut” (Bayyettin özünün eyniadlı və bənzər süjetli nağılı var) nağılında təsvir olunan, kişilərin tələbləri səbəbindən passiv vəziyyətdə saxlanılan qadın obrazı konfransda Cillianın “Səbirli Qrizelda” nağılını təhlil edərkən yaşadığı narahatlığı təsvir etmək üçün götürülmüşdür: “Cillian Perholt şüşə kimi parlayan gözləri ilə baxdı və səsinin kəsildiyini hiss etdi. O, çox uzaqda və çox keçmişdə idi – o, duz sütunu olmuşdu, səsi isə şüşə qutunun içində əks-səda verirdi” [5, s. 117]. Lakin Cillian “Səbirli Qrizelda” nağılının simvolik mənasını öz həyatında dəyişdirir. 50 yaşını keçmiş və uğursuz evlilik təcrübəsi olan Cillian həyat yoldaşının getməsi ilə eyni zamanda bir növ azadlıq və xoşbəxtlik hissi yaşayır: “O, hiss etdi ki, sanki məhbus zəncirlərdən qopub zindanından çıxır. Özünü qutuda sıxılmış quş, şüşədə sıxılmış qız kimi hiss etdi; çıxış yolu tapdı və qaçdı. O, öz həyatında sərbəstliyini və imkanlarını tam şəkildə yaşadığını hiss etdi” [5, s. 103].

Cillianın qiraətçi olması onun intertekstual müstəvidə dəyərləndirilməsini şərtləndirdiyi kimi obrazın adı da müəyyən eyhamlar ehtiva edir. “Perholt” soyadı birbaşa fransız nağıl yazarı Şarl Perro ilə (Charles Perrault) assosiasiya olunur. Məhz Perro Qrizeldanın hekayəsinin öz versiyasını yazıya almış və bununla da patriarxal itaət, sınaq və qadın fədakarlığı kimi motivləri ədəbiyyatın folklor qatında möhkəmləndirmişdir. Bu baxımdan, Perholt–Perrault adı arasındakı əlaqə hekayədə Qərb nağıl ənənəsinə istinad edən intertekstual qat yaradır. Digər tərəfdən, qəhrəmanın adının əsərin ikinci hissəsində “Cil-yan” formasında təqdim olunmasındakı fonetik dəyişiklik Şərq xalq təfəkküründəki “cin” obrazına semantik yaxınlıq yaradır və “Min bir gecə nağılları”ndakı mifoloji elementlərlə əlaqə qurur. Baş qəhrəmanın ad və soyadının həm Qərb, həm də Şərq kontekstlərinə işarə etməsi, mətndə mədəniyyətlərarası sintez və mifopoetik çoxqatlılığı ön plana çıxarır.

Adı qəhrəmanın özünü nağıl müstəvisinə yerləşdirir və onun mövcudluq statusunu, yəni uydurulmuş obraz, başqa sözlə “ikinci dərəcəli varlıq” olduğunu vurğulayır. Eyni zamanda Cillian Perholt adı Şərq və Qərb nağıllarına istinad edən birləşmiş bir simvol olaraq Bayyettin hekayəsinin iki mədəni ənənə arasında yerləşdirən çoxsaylı işarələrindən biridir. “Bülbülün gözündəki cin” hekayəsində bu cür işarələr kifayət qədər çoxdur. Hekayənin bir hissəsi İstanbulda baş verir. Bu şəhər həm coğrafi olaraq iki qitə arasında, həm də tarixi və mədəni baxımdan iki dünyanın kəsişməsində yerləşir. Xristian kilsəsi olan Ayasofiyanın məscidə çevrilməsi burada simvolik mənaya malikdir. Eyni zamanda, Cillianın türk alim dostu Orhanın adı Şərq və Qərb dəyərləri arasındakı ziddiyyətin müasir türk kimliyinə təsirini əsərlərində müzakirə edən Orhan Pamuka işarə edir. A.Bayett ya birbaşa, ya da işarə yolu ilə çoxsaylı intertekstual istinadları diqqətə çatdırır. Bu istinadlar Qərb mədəniyyətinə, məsələn, C.Miltonun “İtirilmiş cənnət”, F.Dostoyevskinin “Cinayət və cəza” və T.Mannın “Venesiyada ölüm” əsərlərinə, həmçinin Şərq mədəniyyətinə, məsələn, “Quran”, “Min bir gecə nağılları” və “Gilqamış” kimi nümunələrə aiddir. İntertekstual istinadlardan biri olan “Bağdad oğrusu” Duqlas Ferbenksin rol aldığı Amerika səssiz filmidir və “Min bir gecə nağılları” nağıllarına əsaslanaraq Qərbin

Şərq barədə sadələşdirilmiş baxışını təqdim edir. A.Bayettin hekayəsində intertekstual işarələrin çoxluğu və sıxlığı bəzən həddindən artıq görünə bilər, lakin bu Bartın fikrini açıq şəkildə təsdiqləyir: “bir mətn bir neçə mədəniyyətdən çıxan çoxsaylı yazılardan ibarətdir və bir-biri ilə dialoq qurur” [3, s. 148].

Hekayədəki intertekstual mətnlər yalnız obrazın iştirak etdiyi konfransdakı məruzələrlə məhdudlaşmır. Onlar eyni zamanda əsərin süjeti boyunca Türkiyənin İzmir, Efes və İstanbul kimi müxtəlif şəhərlərinə səyahət zamanı, muzey ziyarətləri və həmin anlarda aparılan söhbətlər vasitəsilə də meydana çıxır. Məsələn, Anadolu Mədəniyyət Muzeyinin gəzintisi zamanı həmsöhbətin “Gilqamış” dastanından bəhs etməsi intertekstual əlaqənin diqqətəlayiq nümunəsidir. Dastanın mətnə daxil edilməsi qədim dövrlərdə insanların taleyə münasibətini, ölümə bağlı düşüncələrinin dərinliyini vurğulamaq məqsədi daşıyır. Obraz qeyd edir ki, qədim dövrlərin qəhrəmanları çox zaman sınaqlardan qalib çıxdılar, lakin Gilqamış axtardığı həqiqətə çatı bilmir. Onun sözləri ilə desək: “O qədim insanlar hüznü insanlarmış, çox hüznü. Ölüm hər zaman ağllarındaymış” [5, s.145].

Digər hekayələrdə olduğu kimi, bu əsərdə də əcinnə və fəvqəltəbii varlıqların obrazlarına rast gəlinir. Hekayəni danışan şəxsin özünün cinə bənzər təsvir edilməsi oxucunu qarşıdakı bölümlərdə mühüm rol oynayacaq Cin obrazına psixoloji baxımdan hazırlayır. Çəşməbülbul adlı qabdan çıxan Cin obrazının əsərdə peyda olmasından sonra onun əsrlər boyunca yaşadığı hadisələr tarixi qatlarla təqdim olunur. Beləliklə, müəllif uydurulmuş bədii mətnin daxilində müəyyən tarixi reallıqların izlərini də qoruyur. Məsələn, Cinin uzun illərdən sonra sıxışmış qaldığı çəşməbülbuldən azad olmasına səbəb olan qadın obrazı Sultan Süleymanın oğlu Şahzadə Mustafanın sevgilisi kimi təqdim edilir. Gerçək olmayan talelər yazaraq tarixi şəxsiyyətlərin əsərə gətirilməsi, alternativ tarix yazılması intertekstuallıq baxımından onu daha zəngin və dəyərli edir.

Postmodern intertekstuallığın ironik gücünü qeyd edən Linda Hatçeon bunu ədəbiyyatda reallığın uydurulmuş olduğunu göstərmək üçün istifadə edilən təsirli vasitə hesab edir. Onun fikrincə, postmodernist əsərlərdə intertekstuallıq “parodik şəkildə ikiləşmişdir” [7, s. 128] və parodiya postmodernist sənətin əsas formasıdır. L.Hatçeon vurğulayır ki, parodiya həm istinad etdiyi məzmunu saxlayır, həm də ona qarşı çıxır, bu baxımdan parodiyanı “oxşarlığın içində fərqi ironik şəkildə göstərən tənqidi baxış bucağı” kimi anlamaq lazımdır [7, s. 26]. Nəticə etibarilə, müəllif mətnə intertekstuallıqdan istifadə edərək oxucunun diqqətini hekayənin tanış süjet formalarına yönəldir.

Bayettin “Bülbulün gözündəki cin” hekayəsində klassik folklor strukturlarını müasir ədəbi diskursla birləşdirərək intertekstuallıq və janr transformasiyası əsasında yeni estetik məkan formalaşdırması hekayədə bir neçə ədəbi janrın elementləri ilə müşahidə olunsada əsasən nağıl janrının poetik prinsiplərindən istifadə edilir. Oxucu bunu hekayənin artıq ilk cümləsindən aydın şəkildə dərk edə bilər: yazıçı hekayənin başlanğıcında oxucuda müəyyən narrativ gözləntilər formalaşdırır və eyni anda həmin gözləntiləri alt-üst etməyə başlayır. Adı Şərq üslubunda fantastik nağıl təsəvvürü yaradan hekayə belə başlayır: “Bir zamanlar kişilər və qadınlar metal qanadlarla havada sürətlə uçur, pərli ayaqlar geyinib dənizin dibində gəzir, balinaların dilini, delfinlərin nəğmələrini öyrənirdilər. Mirvari dərilə və cəvahiratla bəzənmiş həm Texas çobanları, həm də hurilər Nikaraqua təpələrində qürub işığında parıldayırdı. Norveç və Tasmaniyanın sərt qışında isə insanlar gecə yuxularında gördükləri təzə çiyələk, xurma, quava və pasiflora meyvələrini səhəri gün süfrələrində tapırdılar. Elə həmin dövrdə bir qadın vardı ki, diqqət mərkəzində deyildi, amma o, məhz bu sadəliyi ilə xoşbəxt idi” [5, s. 95].

Ümumilikdə, müəllif postmodern ədəbiyyata məxsus prinsipləri tətbiq edərək ənənəvi nağıl modelinə həm ironik, həm də tənqidi münasibət nümayiş etdirir. Quruluş baxımından oxucu fantastik aləmə dəvət olunsada nağıl janrına aid prinsiplərin çoxu artıq ilk cümlədə pozulur: 1. Süjet günümüzdə baş verir və müasir texnologiya elementlərini təqdim edir; 2. Şərq və Qərb mədəni ənənələrini birləşdirir; 3. Feminist aspektin mümkünlüyünü göstərir.

Nağıl motivləri ilə yanaşı hekayə həmçinin realistik süjet elementləri də ehtiva edir. Nağıl motivləri oxucunun gözləntilərinə zidd şəkildə təqdim olunur. Bu, baş qəhrəmana cin tərəfindən verilən üç arzu nümunəsində xüsusilə aydın görünür. Bildiyimiz kimi, “Minbir gecə nağılları”nda Ələddin cindən zənginlik, şahzadə ilə evlilik, əlindən çıxan xoşbəxtliyinin geri qaytarılmasını istəyir. Təhkiyəçi kimi Cillian nağıllarda üç arzunun, adətən, faydalı olmadığını bilir: arzular “öz məqsədlərinə görə arzu edənlərin taleyini dəyişir” [5, s. 160], seçim azadlığı isə yalnız illüziyadır, çünki oxucu anlayırlar ki, “Heç bir seçim nəticəni dəyişə bilməz – Qismət əvvəlcədən müəyyənləşdirilib [5, s. 259]. Cillianın ənənəvi arzuların yerinə yetirilməsi qaydasını pozması ironiyadır. Bayyettin qəhrəmanının ilk arzusu cavanlıq olur, ikinci arzuda cindən onu sevməsini xahiş edir, üçüncü dəfə isə cinin azad olması xeyrinə arzudan imtina edir.

Bu ardıcıl mətn qatları A.Bayettin “Bülbülün gözündəki cin” əsərinin strukturu ilə uyğunluq təşkil edir. A.Bayettin hekayəsi də müxtəlif səviyyələrdə bir-birinə “keçən” çoxsaylı hekayələrdən ibarətdir. Əslində, əsərin əsas süjeti bütöv mətnin yalnız dördüdə birini əhatə edir, qalan hissənin böyük əksəriyyəti isə əlavə hekayələr və onlara daxil edilmiş şərhlərdən ibarətdir. C.Çosərə edilən istinad isə təsadüfi deyil. “Kenterberi hekayələri” çərçivə süjeti üzərində qurulmuş, müxtəlif təhkiyəçilərin nəql etdiyi çoxsəslilik və çoxqatlılıq xüsusiyyətləri ilə seçilən əsərdir. Məlum olduğu kimi, çərçivə hekayə bir və ya bir neçə hekayəni özündə birləşdirən, əsas təhkiyə qatında digər mətnlər üçün kontekst və struktur yaradan narrativ formadır. Metatəhkiyə isə təhkiyə prosesinə refleksiv münasibətdir. Çərçivə hekayə struktur səviyyəsində çoxqatlılıq yaradırsa, metatəhkiyə bu çoxqatlılığın şüurlu şəkildə dərk edilməsini təmin edir. A.Bayettin bu quruluşun metatəhkiyə imkanlarını dərk edərək ondan şüurlu şəkildə istifadə etməsi hekayənin çoxqatlı semantik strukturu üçün əsas yaradır.

Cillianın təqdimatından sonra Orhan Rifat “Güc və gücsüzlük: “Min bir gecə nağıllarında” cinlər və qadınlar” [5, s. 106] adlı mövzuda məruzə edir. O, bu nağıllardakı çərçivə hekayəsini şərh edir. Xəyanət edən qadınlardan iyrənərək sarayı tərk edən Şəhriyar və Şahzaman adlı padşahlar yolda dənizdən çıxan cin görüb gizlənirlər. Cin yanında bir şüşə sandıq gətirir ki, həmin sandıqda cinsi istəyini təmin etmək üçün qapalı saxladığı gözəl bir qadın var. Cin qadını bir müddətlik azad edir, daha sonra yaxınlıqda yatıb qalır. Qadın isə fürsətdən istifadə edərək iki kralı öz istədiyini etməyə məcbur edir və etiraf edir ki, artıq cinə yüz dəfə xəyanət edib. O, bunun sübutu kimi aldığı üzük kolleksiyasını göstərir. Hekayənin kulminasiyası isə qadının qalib kimi söylədiyi cümlə ilə tamamlanır: “Qadın bir şey istəyəndə, heç nə onu dayandıra bilməz” [5, s. 128]. Bu isə Qrizelda kimi passiv qadın obrazları ilə kəskin ziddiyyət təşkil edir.

“Min bir gecə nağılları”ndakı şüşə sandıqda saxlanılma motivi Qrimm qardaşlarının “Şüşə tabut” nağılındakı süjetə bənzəyir, amma buradakı qadın obrazı tamamilə başqa mənə daşıyır. Orada cinin həbs etdiyi qadın cazibəsindən istifadə edərək azadlığını nümayiş etdirir və cinin istəyinə tabe olur. Bu qadın bir növ müasir “azad qadın” obrazını xatırladır. Qadının şüşə sandıqdan qurtulması Cillianın ərindən ayrıldıqda hiss etdiyi azadlıq duyğusunu yada salır və romanda onun cinsi münasibətlər vasitəsilə güclənməsini göstərir.

Cillianın aldığı çeşməbülbül adlı şüşə qabdan çıxan cin onun otel otağına daxil olur və Cillianın xilasını simvolizə edən metafora kimi çıxış edir. Beləliklə, “Min bir gecə nağılları”nın əsas simvollarından biri bu hekayədə yenidən işlənir. Bayett metaforaları canlı və aydın şəkildə təqdim etməyin vacibliyini vurğulayaraq bildirir ki, “Metaforanın ölü və hərəkətsiz qalmasına heç vaxt imkan verməmək lazımdır” [4, s. 20].

Metaforaların təsviri yalnız hekayənin mövzusu üçün deyil, həm də fantastik elementlərlə əlaqəsini göstərmək üçün istifadə olunur. Hekayədə Jerar Jenet və Çvetan Todorovun obraz kimi görünməsi bunu göstərir: fantastika baxılan nəsnədə deyil, ona necə baxılmasındadır [5, s. 256]. Hekayənin sonunda Cillian şüşəni əsas simvol kimi təsvir edir: “Ah, şüşə, dedi Dr. Perholt, o yalnız metaforadır, həm bir şeyi görmək üçün vasitədir, həm də eyni anda baxılan şeydir. Sənət də budur” [5, s. 275].

Çoxqatlı hekayələrdə metatəhkiyə əsasən mətnin özünü ön plana çıxarır. Patrisiya Vonun sözləri ilə desək, bu cür hekayələrdə bir-birinə bağlı müxtəlif səviyyələr var və onlar bir-birinin qəbul etdiyi fikirlərlə ziddiyyət təşkil edir [11, s. 15]. Yəni oxucu hekayəni oxuyarkən daim həm onun məzmununu, həm də bu məzmunun sadəcə mətn kimi qurulduğunu hiss edir. Məhz bu üsuldən, yəni hekayəni çərçivələr içində verməkdən istifadə etməklə Bayett “Bülbülün gözündəki cin” əsərində B.Makheylin “mövcudluq səviyyələrinin dəyişməsi” [9, s. 180] adlandırdığı effekti yaradır. Bu sanki gerçəkliklə xəyali dünya arasında dalğalanmaq kimidir. Roman İnqarden bu halı “parıltı effekti” kimi təsvir edir [9, s. 32]. Bayett daxil edilmiş hekayələrin qurama-fiksiya olduğunu vurğulayır, eyni zamanda isə əsas süjet xəttinin reallığını sarsıdır. Onun açıq şəkildə fəvqəltəbii elementlərdən istifadə etməsi təhkiyəni realist hekayə ilə nağıl arasında saxlayır, amma tam olaraq magik realizmə çevirmir. Cessika Tiffin qeyd edir ki, Bayett nağılları öz əsərinə daxil etməklə oxucunun “hekayəyə qapılıb getməsinə imkan vermir”, əksinə, oxucunu “hekayənin qurulmuş mətn olduğunu qəbul etməyə və çərçivə hekayə ilə daxil edilmiş mətnin qarşılıqlı təsirlərini dərk etməyə” [10, s. 62] vadar edir.

Nəticə. A.S.Bayettin “Bülbülün gözündəki cin” hekayəsi intertekstuallıq, janr sintezi və feminist diskursun qovuşduğu mürəkkəb bədii struktura malikdir. Yazıçı klassik nağıl arxetiplərini postmodern ironiyanın prizmasından yenidən işləyərək həm qadın subyektinin özünü ifadə imkanlarını, həm də mətnin çoxqatlı mənalandırma potensialını ön plana çıxarır.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Tədqiqatın elmi yeniliyi A.S.Bayettin hekayələrinin intertekstuallıq, janr transformasiyası və postmodernist poetika kontekstində ilk dəfə sistemli şəkildə təhlil olunması ilə müəyyən olunur. Məqələdə müəllifin nağıl janrının struktur modellərinə postmodern estetika və mədəniyyətlərarası dialoq çərçivəsində yenidən müraciət üsulları müəyyənəşdirilmişdir. Bundan əlavə, Bayettin mətnlərində Qərb və Şərq mifoloji kodlarının sintezi, yeni strategiyaların tətbiqi, həmçinin qadın subyektinin bədii konstruksiyasına təsiri yeni elmi baxışla izah edilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Tədqiqatın nəticələri müasir ədəbiyyatşünaslıqda intertekstuallıq, postmodern poetika və feminist təhlil istiqamətlərinin inkişafına töhfə verir. Məqələ Bayett yaradıcılığının, eləcə də ümumilikdə postmodern ingilis nəsrinin janr və struktur xüsusiyyətlərinin tədrisində, ali məktəblərin ədəbiyyat nəzəriyyəsi, müqayisəli ədəbiyyat və gender tədqiqatları fənlərində material kimi istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Allen, G. Intertextuality / G.Allen. – London: Routledge, – 2006. – 238 p.
2. Almaarof, R. Literary Theory: Bakhtin Theory of Dialogism, Ideas and Applications. URL: https://www.researchgate.net/publication/386567828_Literary_Theory_Bakhtin_Theory_of_Dialogism_Ideas_and_Applications
3. Barthes, R. The death of the Author. In Image Music Text / R.Barthes. – London: Fontana Press, – 1977. – p.142-148.
4. Byatt, A.S. Sugar And Other Stories: Racine And the Tablecloth / A.S.Byatt. – London: Chatto & Windus, – 1987. – 248 p.
5. Byatt, A.S. The Djinn in the Nightingale's Eye: Five Fairy Stories / A.S.Byatt. – London: Chatto & Windus, – 1994. – 280 p.
6. Byatt, A.S., Sodre, I. Imagining Characters: Six Conversations about Women Writers: Jane Austen, Charlotte Bronte, George Eliot, Willa Cather, Iris Murdoch, and Toni Morrison. Knopf Doubleday Publishing Group, – 1997. – 288 p.
7. Hutcheon, L. A Poetics of Postmodernism: History, Theory, Fiction / L.Hutcheon. – New York: Routledge, – 2003. – 268 p.
8. Quliyev, Q. Ədəbi proses / Q.Quliyev. – Bakı: Mütərcim, – 2020. – 312 s.
9. McHale, B. Postmodernist Fiction / B.McHale. – London: Routledge, – 1987. – 278 p.

10. Tiffin, J. Ice, Glass, Snow: Fairy Tale as Art and Metafiction in the Writing of A.S. Byatt. *Marvels & Tales*, – 2006. Vol. 20 (1), – p. 47-66.
11. Waugh, P. *Metafiction: The Theory and Practice of Self-Conscious Fiction* / P.Waugh. – London: Routledge, – 1996. – 188 p.

G.M.Huseynli

An Intertextual Dialogue in A. Byatt's story "The Djinn in the Nightingale's Eye"

Summary

The article analyzes A. S. Byatt's short story "The Djinn in the Nightingale's Eye" in the context of intertextuality and postmodern poetics. It explores how the author integrates classical fairy-tale structures with contemporary aesthetic principles to create a new artistic space. The study demonstrates that through the intertextual allusions, genre transformation, and feminist discourse, Byatt investigates both the female subject's search for freedom and identity and the text's multilayered interpretative potential. Intertextual references to "Patient Griselda" and "One Thousand and One Nights" allow the author to critically reinterpret the representation of women within patriarchal cultural frameworks. Bayett's intercultural approach to the story, her synthesis of Eastern and Western mythological codes, as well as his involvement of fairy tales in a new form of intertextual dialogue, determines its postmodern irony and aesthetic multiplicity. The article argues that intertextuality serves as a key indicator enhancing the semantic, aesthetic, and ideological depth of a literary text.

Keywords: *postmodernism, intertextuality, fairy tale, symbol, irony*

Г.М.Гусейнли

Интертекстуальный диалог в рассказе А.Байетт «Джинн в глазу соловья»

Резюме

В статье анализируется рассказ А.С.Байетт «Джинн в глазу соловья» в контексте интертекстуальности и постмодернистской поэтики. Подчеркивается, что автор соединяет классические структуры сказки с современными эстетическими принципами, создавая новое художественное пространство. В исследовании показано, что Байетт с помощью интертекстуальности, жанровой трансформации и феминистского дискурса раскрывает проблемы поиска свободы и самоидентичности женского субъекта, а также многослойный смысловой потенциал текста. Интертекстуальные отсылки к сюжетам «Терпеливой Гризельды» и «Тысячи и одной ночи» позволяют по-новому осмыслить положение женщины в патриархальных структурах. Межкультурный подход Байетт к литературной традиции, ее способность синтезировать восточные и западные мифологические коды, а также включение сказочных мотивов в новую форму интертекстуального диалога определяют постмодернистскую иронию и эстетическую многогранность ее письма. В статье автор приходит к заключению, что интертекстуальность является важнейшим фактором, углубляющим семантическое, эстетическое и идеологическое содержание литературного произведения.

Ключевые слова: *постмодернизм, интертекстуальность, сказка, символ, ирония*

Rəyçi: fil.e.d., prof. Q.H.Quliyev

Redaksiyaya daxil olub: 30.10.2025